

ВПЛИВ ФОРМУВАЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ НА КОМУНІКАТИВНУ ТОЛЕРАНТНІСТЬ ТА РЕФЛЕКСІЙНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

У статті автор досліджує педагогічну взаємодію та розкриває результати формувального експерименту, який здійснювався завдяки реалізації програми генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу. В учасників експериментальних тренінгових груп істотно покращилися показники діалогічності міжособистісних стосунків; комунікативної інтолерантності; рівня рефлексії спілкування і взаємодії, соціорефлексії, сформованості педагогічної рефлексії; росту комунікативної компетентності та майстерності завдяки зменшенню труднощів у ситуаціях педагогічної взаємодії.

Ключові слова: психогенеза, педагогічна взаємодія, комунікація, толерантність, рефлексивність.

Постановка проблеми. В сучасних умовах функціонування нашого соціуму, означених трансформаціями та "соціетальними мутаціями", зростають вимоги до педагогічної та психологічної наук, креативне спрямування яких має прислужитися справі виховання сильної та конкурентно-спроможної особистості, здатної знайти своє місце на складних перехрестях життя, самовизначитися і реалізувати себе. У зв'язку з цим зросло значення набуття людиною таких особистісних якостей, завдяки яким вона поступово стає активним суб'єктом соціальної взаємодії, хоче (і навіть прагне) здорової конкуренції, бо спроможна до самореалізації (прагнучи, звичайно, до самоактуалізації).

Отже, все більше актуалізується проблема задіяння активних чинників самовиховання учнів, адже становлення суспільно рішучої і гармонійно розвиненої особистості значною мірою залежить від зусиль самої людини, спрямованої на самовдосконалення як неодмінну умову досягнення успіху в самовизначенні, самореалізації, життєтворчості. Таким чином, слід постулювати базове положення, згідно з яким саморух у культивуванні власної психо- і соціогенези – нагальне завдання кожної особистості, яка, перебуваючи у взаємодії з іншими людьми, відчуває необхідність розвивати власні тіло й душу, щоб досягнути свій цілісний актуалізаційний генез на перетині дуже складних просторово-часових цивілізаційних змін.

В умовах демократизації суспільних відносин найскладнішим завданням реформи освіти є перебудова людських стосунків на взаємодовірі та взаєморозумінні. Інновації в освіті повинні здійснюватися на генетично-психологічних засадах оптимізації педагогічного процесу, адже реформування освіти передбачає не тільки зміни у змісті, формах та методах навчання, а й у розвитку стосунків між учителями й учнями, викладачами і студентами.

Мета нашої статті – проаналізувати вплив формувального експерименту на комунікативну толерантність та рефлексійність особистості у педагогічній взаємодії.

Результати теоретичних досліджень. Аналіз емпіричних досліджень проблематики педагогічного спілкування та педагогічної взаємодії здійснили Л. Велитченко, К. Волков, В. Кан-Калик, Г. Ковальов, Я. Коломінський, С. Кондратьєва, Р. Кричевський, О. Леонтєв, С. Максименко, О. Мусіяка, М. Рогов, Р. Шакуров, Ю. Швалб, Т. Щербан, І. Юсупов. У визначеннях категорії педагогічної взаємодії вихідними є поняття "сумісна праця" (О. Киричук), "вплив" (Ж. Меньшикова), "спільна діяльність" (Л. Нечаєва), "співпраця" (Н. Літвінова), "міжособистісні стосунки" (В. Ляудіс), "міжособистісна взаємодія" (Я. Коломінський), "соціально-педагогічна взаємодія" (А. Реан), "педагогічна інтерактивність" (Л. Велитченко), "педагогічне цілепокладання" (Ю. Швалб) тощо.

Аналіз наукової психолого-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що змістовні та методичні аспекти педагогічного процесу і діяльності вчителя значною мірою вже досліджені. Однак у сучасних працях не досліджуються генетично-психологічні засади оптимізації педагогічної взаємодії, хоча й вона розглядається як джерело розвитку.

Методика та процедура досліджень. Упродовж останніх п'яти років у навчально-виховний процес низки освітніх закладів різного типу нами запроваджено комплексний програмно-цільовий проект "Оптимізація генези педагогічної взаємодії", який включає когнітивно-психологічний (спецкурс) і функціонально-технологічний (генетично-психологічний комунікативно-рефлексійний тренінг) етапи навчання та забезпечує цілісність, поступальність, розвивальність і ефективність цього процесу.

Змістові складові спецкурсу і тренінгу спрямовані на оптимізацію якості педагогічної взаємодії в суб'єкт-суб'єктній системі взаємин "учитель-учень", "викладач-студент" та є послідовною серією

професійно-освітніх завдань і психолого-педагогічних впливів з їх поступовим ускладненням. Тож виконання цих завдань активізує співпрацю усіх учасників навчально-виховної взаємодії в режимі толерантного педагогічного міжособистісного спілкування. Крім опанування комунікативно-перцептивними компетенціями в режимі спільної інтерактивної діяльності, відбувався пошук оптимальних і гармонійних шляхів, способів і засобів вирішення типових і нестандартних завдань і ситуацій з урахуванням реальних умов педагогічної дійсності та особистісно-психологічних чинників.

Педагогічна взаємодія, в нашому розумінні, – це психогенеза, синергетична система, яка самоорганізовується. Управління процесом її розвитку передбачає використання таких термінів, як біфуркація (розвиток у спіху педагогічної взаємодії в новому пункті зростання), нелінійний характер розвитку (ймовірність появи нових і несподіваних напрямів розвитку), "дивний атрактор" (дія несподіваних і невідомих змінних, непізнаних сторонніх чинників розвитку педагогічної взаємодії) тощо.

Засвоєння оптимальної моделі педагогічної взаємодії, спрямованої на досягнення рівноправних і збалансованих відносин між суб'єктами освітнього процесу, можливе насамперед за умови врахування ключового положення генетичної психології – особистість, моделюючи й реалізуючи власний генезис, є складною системою, що саморозвивається [2; 6]. Незважаючи на багатомірність і поліваріативність параметрів навчально-виховного простору у різномісних освітніх закладах, різнобарвність проголошуваних концепцій розвитку, чільне місце серед них усе ж посідає особистісно-розвивальна парадигма, в якій ключовим визнається принцип психогенези. Отже, по суті, фундаментальним концептом генетично-психологічного підходу до трактування феномена педагогічної взаємодії повинен вважатися особистісний саморух до усвідомленої спільної діяльності.

У культивованому нами генетично-психологічному підході до педагогічної взаємодії, стимульованій взаємовпливами процес співучасті рівноправних учасників у спільній та значущій для них діяльності повинен мати особистісно-орієнтований і просоціальний характер та відзначатися оптимально можливою збалансованістю їхніх взаємних дій, спрямованих на визначення єдиної мети – розвиток і саморозвиток кожного із суб'єктів цієї взаємодії, реалізація якої забезпечить досягнення обопільного успіху. Саме у такому підході полягає концептуальна сутність генетично-психологічної оптимізації педагогічної взаємодії.

Генетично-психологічні концептуальні положення реалізовані нами у межах комплексного програмно-цільового проекту "Оптимізація генези педагогічної взаємодії", який є синтезом когнітивно-психологічного (спецкурс) і функціонально-технологічного (генетично-психологічний комунікативно-рефлексійний тренінг) етапів навчання. Цей програмно-цільовий проект є "матеріалізацією" одного з ключових положень генетичної психології – розвиток/саморозвиток особистості у системі спеціально організованого розвивального педагогічного довкілля із залученням інтенсивних формувальних впливів за допомогою інноваційних методів і технологій, зокрема експериментально-генетичного методу.

Змістові складові спецкурсу і тренінгу спрямовані на оптимізацію якості педагогічної взаємодії в суб'єкт-суб'єктній системі взаємин "учитель-учень", "викладач-студент" та є послідовною серією професійно-освітніх завдань і психолого-педагогічних впливів з поступовим їх ускладненням. Тож виконання цих завдань активізує співпрацю усіх учасників навчально-виховної взаємодії в режимі толерантного педагогічного міжособистісного спілкування. Крім опанування комунікативно-перцептивними компетенціями в режимі спільної інтерактивної діяльності, відбувався пошук оптимальних і гармонійних шляхів, способів і засобів вирішення типових і нестандартних завдань і ситуацій з урахуванням реальних умов педагогічної дійсності та особистісно-психологічних чинників.

Для реалізації експериментальної процедури нами було сформовано експериментальні й контрольні групи досліджуваних (n = 99). В експерименті взяли участь дві тренінгові групи (n=49) та дві контрольні групи (n = 50 осіб). До експериментальної групи увійшли 39 осіб жіночої статі та 10 осіб чоловічої, до контрольної – відповідно 37 і 13. Середній вік – 24,3 роки.

Аналіз результатів дослідження. Генетично-психологічний комунікативно-рефлексійний тренінг (ГП КРТ) спричинив суттєві особистісні зрушення, що були зафіксовані в показниках при виконанні методик "Методика діагностики загальної комунікативної толерантності" (В. Бойко) акцентує увагу саме на поведінкових складових толерантності. За автором тесту, комунікативна толерантність – це характеристика ставлення особистості до людей, що показує ступінь прийнятності для неї неприємних психічних станів, якостей і вчинків партнерів по взаємодії. Тренінг статистично значимо змінив (знизив) показники наступних шкал вищезазначеної методики: "Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини, категоричність або консерватизм в оцінках людей", "Прагнення переробити, перевиховати партнерів", "Прагнення підлаштувати партнера під себе, зробити його зручним", "Невміння вибачити іншому помилки, незручність, ненавмисно заподіяні неприємності", "Невміння пристосовуватися до партнерів". Показники решти шкал тесту – "Використання себе в якості еталону при оцінці інших", "Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів", "Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту партнера", хоча і знизилися, проте не суттєво (див. рис. 1).

Рис. 1. Показники (М) шкал методики діагностики загальної комунікативної толерантності В. Бойко в експериментальній (Е) та контрольній (К) групах після тренінгу

Толерантність розглядається нами як соціальна установка, у єдності когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів. Когнітивним компонентом толерантності є суб'єктивне визнання складності, багатовимірності різноманіття світу і непоєднаність множинності індивідуальних картин світу в єдиній "правильній" картині, розуміння природності відмінностей між людьми.

Емоційний компонент толерантності – емпатія, що дозволяє пом'якшити розбіжності й протиріччя між партнерами в когнітивній і поведінковій сферах, перешкоджає їх переростанню в нетерпимість. Поведінковий компонент толерантності – конкретні навички, вміння та здібності, які проявляються в спілкуванні та спільній діяльності.

Комунікативна компетентність передбачає навички активного і рефлексивного слухання, здатність висловлювати свої думки з урахуванням особливостей і рівня розуміння партнера, рефлексивне відстеження процесу комунікації. Здатність зайняти дослідницьку позицію щодо своєї практичної діяльності і до самого себе як її суб'єкту, засновану на рефлексивних властивостях свідомості, може слугувати критерієм щодо визначення рівня професіоналізму вчителя. Генетично-психологічний комунікативно-рефлексійний тренінг спричинив суттєві зрушення у показниках рефлексійності особистості в контексті педагогічної взаємодії (рис. 2).

Статистично значимо зросли рівень рефлексії спілкування і взаємодії за шкалою тесту О. Карпова і В. Пономарьової, рівень соціорефлексії за шкалою тесту М. Гранта, рівень сформованості педагогічної рефлексії за тестом О. Рукавішнікової. Показники саморефлексії тесту М. Гранта статистично значимо не змінилися [1].

Шкала саморефлексії тесту М. Гранта репрезентує рефлексію як здатність людини до сприйняття та аналізу змісту власної психіки, до побудови образу себе як суб'єкта активності, до осмислення поточних переживань і емоційних станів, внутрішньої роботи, що, потенційно, призводить до формування нових стратегій і способів внутрішнього діалогу, інтеграції особистості в новий, більш цілісний стан.

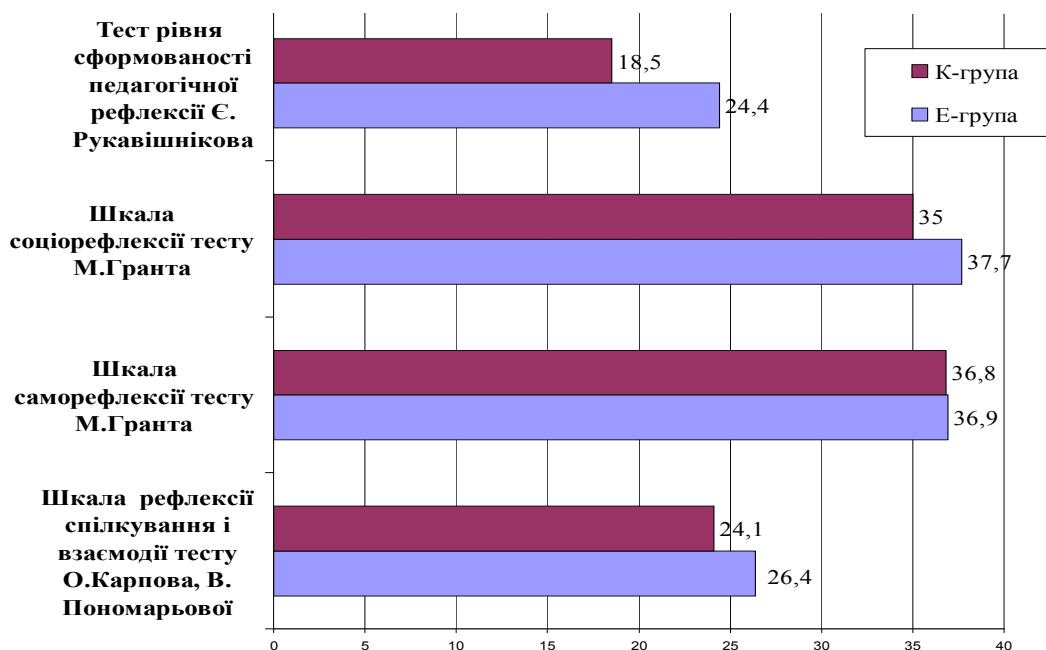

Рис. 2. Показники (М) тестів рефлексивності в експериментальній (Е) та контрольній (К) групах після тренінгу

Сталість показників рефлексії за цією шкалою в експериментальній групі ми пояснюємо нерелевантністю комунікативно-рефлексивного тренінгу для вирішення задач формування "саморефлексії". Факт незмінності показників рефлексії за згаданою шкалою власне доводить валідність і специфічність генетично-психологічного комунікативно-рефлексивного тренінгу. Як випливає із результатів М. Гранта [1], саморефлексія і соціорефлексія значуще негативно корелюють між собою. Саморефлексія позитивно корелює з рівнем тривожності і стресу та спрямованістю на самомоніторинг. Соціорефлексія, в свою чергу, має негативні кореляції з показниками стресу, тривоги, депресії і алекситимії, але позитивно співвідноситься з такими якостями, як когнітивна гнучкість і самоконтроль (див. рис. 2).

Окрім того, соціорефлексія позитивно корелює із ступенем ефективності управлінської діяльності, є чинником, що визначає її успішність [5]. Ці дані підтверджують і дозволяють більш обґрунтовано пояснювати той факт, що високі значення рівня саморефлексії особистості нерідко пов'язані із наявністю дезадаптивних, а часом і психопатологічних проявів.

В. Пономарьова [4] зазначає, що комунікативна рефлексія проявляється в багаторівневому рефлексивному відстеженні комунікації. Дослідниця виділяє чотири вірогідних рівня рефлексивності. Перший рівень включає рефлексивну оцінку людиною наявної ситуації, оцінку своїх думок і почуттів в даній ситуації, а також оцінку поведінки іншої людини в ситуації. Другий рівень передбачає побудову суб'єктом судження щодо того, що відчуває інша людина в певній ситуації, що вона думає про цю ситуацію і про самого суб'єкта. Третій рівень включає уявлення думок іншої людини про те, як вона сприймається суб'єктом, а також уявлення про те, як інша людина сприймає думку суб'єкта про самого себе. Четвертий рівень полягає в уявленні про сприйняття іншою людиною думки суб'єкта з приводу думок іншої людини про поведінку суб'єкта в тій чи іншій ситуації. Внаслідок реалізації генетично-психологічного комунікативно-рефлексивного тренінгу підвищились показники комунікативної рефлексивності особистості в контексті педагогічної взаємодії, проте, загалом, вони не зросли вище другого рівня.

Найбільш значиме посттренінгове зростання – в показниках рівня сформованості педагогічної рефлексії (за тестом О. Рукавішнікової). Професійна педагогічна рефлексія виявляється у здатності відображати "внутрішню картину світу" учня. В операціональному сенсі рефлексивно думати для вчителя означає: спочатку спробувати зрозуміти, ким є інша людина – його учень (не підміняючи учня собою). Потім уявити, якими можуть бути перспективи розвитку учня, і які з них можна прийняти за конкретну мету в даних обставинах, і вже тоді вирішити, якою саме має бути та чи інша ситуація, щоб вона стимулювала його до розвитку.

У такому контексті рефлексія вчителя виступає як його здатність до аналізу, осмислення та конструювання ціннісної основи своєї діяльності, заснованої на відображенні себе як суб'єкта діяльності, особистості та індивідуальності в системі суспільних відносин.

Висновки та перспективи нашого дослідження. Результати формувального експерименту засвідчили, що внаслідок реалізації програми генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу були зафіксовані позитивні результати у показниках ціннісних, емпатійних, інтелектуальних, рефлексивних, захисно-опанувальних складових оптимальної педагогічної взаємодії. В учасників експериментальних тренінгових груп істотно покращилися наступні показники: діалогічність міжособистісних стосунків; комунікативної інтолерантності; стилю поведінки стосовно оточуючих людей; емпатійності у взаємодії; загальної та міжособистісної толерантності до невизначеності; рівня рефлексії спілкування і взаємодії, соціорефлексії, сформованості педагогічної рефлексії; росту комунікативної компетентності і майстерності завдяки зменшенню труднощів у ситуаціях педагогічної взаємодії.

Перспективи нашого дослідження пов'язані зі прагненням здійснити психологічний аналіз впливу програми генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу на рівень емоційного інтелекту, на здатність до розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, здатність до управління емоційною сферою.

Використані джерела

1. Карпов А. В. Психология рефлексии / А. В. Карпов, И. М. Скитяева. – М.: ИП РАН, 2002. – 312 с.
2. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000. – 320 с.
3. Пономарьова-Семенова Р. О. Біографічне дослідження особистості як складова генетичного підходу до її розвитку / Р. О. Пономарьова-Семенова // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: матеріали міжнар. наук. конфер., присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності акад. С. Д. Максименка (17-18 грудня 2001 р., м. Київ). – К.: Міленіум, 2002. – Т. 1. – С. 360–365.
4. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара: Изд. Дом "БАХРАХ-М", 2007. – 672 с.
5. Психологические тесты: в 2 т. / под. ред. А. А. Карелина. – М.: ВЛАДОС, 2001. – Т. 2. – 248 с.
6. Психология развивающейся личности / [под ред. А. В. Петровского]. – М.: Педагогика, 1987. – 238 с.

Kovalchuk Z.

THE EFFECT OF THE FORMATIVE EXPERIMENT ON THE PERSONALITY'S COMMUNICATIVE TOLERANCE AND REFLEXION IN PEDAGOGICAL INTERACTION

The article deals with the pedagogical interaction and the results of formative experiment, which was carried out through the implementation of complex software-based project "Optimization of pedagogical interaction genesis", including cognitive and psychological (special course) and functional and technological (genetic and psychological communicative and reflective training) training phases. The meaning components of special course and training aim at optimizing of pedagogical interaction quality within relations system "teacher-pupil", "lecturer-student" and is a consistent series of professional and educational goals and psychological and pedagogical influences with their gradual complication. Therefore, these tasks intensify the cooperation of all members of the educational interaction during tolerant pedagogical interpersonal communication. Genetically psychological communicative and reflective training (GP CRT) caused significant personal changes that have been recorded in many techniques indices, in particular, "Methods of diagnostics of general communicative tolerance" (V. Boyko), level test of pedagogical reflexion formation by Ye. Rukavishnikova, diagnostic techniques of reflexivity "Reflexions of communication and interaction with others" (O. Karpov and V. Ponomaryova), level test of expressiveness and direction of subject's reflexion (M. Grant, adapted by A. Karpov). Participants of experimental training groups have significantly improved the indices of dialogic interpersonal relationships; communicative intolerance; reflexion level of communication and interaction, socioreflexion, formation of pedagogical reflexion; development of communicative competence and skill by reducing difficulties in situations of pedagogical interaction.

Key words: psychogenesis, pedagogical interaction, communication, tolerance, reflexivity.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2014